

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
June / Haziran 2020, 24 (1): 247-266

Nizâmülmülk Etkisi: Otorite Sahibi Bir Vezir Portresi

The Influence of Nizâm al-Mulk: Potrait of An Authorized Vizier

Nurullah Yazar

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı
*Associate Professor, Ankara University, Faculty of Theology,
Department of History of Islam
Ankara/Turkey*

nurullah_yazar@hotmail.com orcid.org/0000-0003-2902-5124

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 8 March / Mart 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 12 May / Mayıs 2020

Published / Yayın Tarihi: 15 June / Haziran 2020

Pub Date Season / Yayın Sezonu: June / Haziran

Volume / Cilt: 24 Issue / Sayı: 1 Pages / Sayfa: 247-266

Cite as / Atıf: Yazar, Nurullah. "Nizâmülmülk Etkisi: Otorite Sahibi Bir Vezir Portresi [The Influence of Nizâm al-Mulk: Potrait of An Authorized Vizier]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 24/1 (Haziran 2020), 247-266.

<https://doi.org/10.18505/cuid.700606>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

The Influence of Nizâm al-Mulk: Potrait of An Authorized Vizier

Abstract: One of the breaking points in Turkish and Islamic history is the Battle of Dandanakan, which took place between the Seljuks and the Ghaznavids in 1040. After the war, the Seljuks became an effective and decisive power, especially in the Sunni Islamic geography with a rapid rise. The Great Seljuk Empire, which came from a nomadic culture and irrepressibly expanded its domination from Turkistan to Anatolian territory in a very short time while it was in the nature of a nomad group, started to mature institutionally as well. At this point, the Persian origin statesmen, many of whom previously served in the state organization of Ghaznavid, met the need for trained personnel that emerged both in the central government and in the provinces. One of these names is Hasan b. Ali b. Ishâq al- Tûsî, who will become famous with the name of Nizâm al-Mulk and will get ahead of his original name. Nizâm al-Mulk has been an extremely effective name in the institutionalization of the Great Seljuk State with the steps and actions which he took in the military, administrative, scientific, and economic fields at a time when the state power was depended on victories in the military field. As a result of that event, he gained a respectable place among both public and statesmen. Within the scope of this study, the position of Nizâm al-Mulk in the state bureaucracy, his relations with the rulers and dynasty members, and the reflections of the actions taken by him from his period of vizier to the Seljuk history will be discussed.

Summary: Nizâm al-Mulk, who started to work in administrative services of the state alongside of Ebû'l-Fazl Sûrî who was the governor of Ghaznavids in Khurāsân, continued his services in the Seljuk State after Khurāsân passed under the control of Seljuks. Nizâm al-Mulk proved his capacity to Çagri Beg and then he became one of the most trusted names of Çagri Beg. Thus, Çagri Beg assigned his son Alp Arslân, who will take over the administration of Khurāsân first, and then the entire Seljukid regions, and advised his son to consider Nizâm al-Mulk as a father and not to go against him.

Alp Arslân appointed to Nizâm al-Mulk as vizier, the most important administrative duty of the state, because of the advice of his father and the contributions of Nizâm al-Mulk, in the struggle of Alparslan for sultanate throne against his half-brother Sulaiman. From this period until his death, Nizâm al-Mulk was the vizier of the Great Seljuk State for about 30 years without interruption and became the most influential figure of the Great Seljuk politics since the second half of the 5/11th century.

Although the belief is that the sultan who is a person chosen by God to rule the earth, the sultan considered the vizier blessing, and his thoughts with regard to the vizier was positively affected by some reasons such as the link to the dethroning of Malikshâh, his success in the state government, the regulation of the state system, the development of the cities and the strengthening of the economy, and the abilities of Nizâm al-Mulk. One of the points that should be emphasized at this point is how Nizâm al-Mulk saw himself and where he put his position in the state. Nizâm al-Mulk, in a reply to Sultan Malikshâh, linked the presence of the state and the sultan with his own existence. Thus it shows that Nizâm al-Mulk who is one of the most talented viziers in the history is highly self-confident and sees himself as a powerful person. This situation causes to question the source of the power the fact that a person who does not have any blessings among the public challenges to the sultan who is believed to have been chosen by God in society. The sought answer is found in the determination of the process of Nizâm al-Mulk's as vizier under various headings giving certain examples that indicates his effect on the interior functioning of the state and in his relationship with different segments.

Nizâm al-Mulk had a close relation with the Seljukian throne. Thus, he showed his relation in every necessary cases by colliding in the battlefield, solving the problem of the government with his agile intelligence before becoming dangerous for the state, and providing the growth of the state with his political prediction and contributions. His loyalty and sincerity were not unreciprocated by the Seljuk sultans. Even Alparslan gave great importance to the ideas of

the vizier, he shaped his preferences according to him, and he ignored any word against Niẓām al-Mulk.

Accordingly, Malikshāh showed sincere respect to Niẓām al-Mulk, who gave him the Seljukian throne, assigned him as the execution of all state affairs, and considered him as a "father". In addition, Malikshāh gave the title of atabeg (al-amīru'l-vâlid) to Niẓām al-Mulk as the first in Seljuk history.

Malikshāh spent his first years of the sultanate of the Great Seljuk by playing polo and holding big hunting parties with the influence of youth, and therefore, all power within the state passed into the hands of Niẓāmülmülk. This emerging situation, is explained with the statement: "Although the country was officially and namely belong to the sultan, in reality, it was ruled by 'Niẓām'." Also, the military, political, and economic successes achieved during the reign of Malikshāh were attributed to Niẓām al-Mulk's talent and actions in state affairs.

Niẓām al-Mulk, who had a strict relationship with the dynasty, also developed a close relationship based on trust with different entities who took office at the administrative service. For example, in the military campaigns in which Niẓāmülmülk participated, the participation of Niẓām al-Mulk among soldiers like a soldier in the war led to respect towards Niẓām al-Mulk in the army. In addition, Niẓām al-Mulk prevented the emergence of support letters written by some names for the benefit of Kāwurd Beg in the struggle between Malikshāh and Kāwurd Beg who was the power in Kirman for the throne. Therefore, this case increased his reputation among amirs.

Another group in which Niẓām al-Mulk was in close contact became the class of science. Niẓām al-Mulk allowed scholars who were oppressed by 'Amīd al-Mulk al-Kundurī during the period of Tuğhril Beg to return to their homes. These scholars always allocated a special place in their minds and hearts to the names that provide them return to their homes. The dedication of their works to Niẓām al-Mulk was an indication of this. Taking a step further, Niẓām al-Mulk constructed madrasas over the cities of the state for these scholars, with the permission of Sultan Alparslan and Malikshāh. In these madrasas, which were named as Niẓāmiyya madrasa in the name of Niẓām al-Mulk, the opportunities offered to students both during the education period and after their graduation increased the interest of people in madrasas. While a debt was paid to the scholars who were displaced and oppressed by means of madrasas, a qualified manpower required by the administrative and judicial system of the Great Seljuk State was grown, on the other hand.

Niẓām al-Mulk provided the support of the public with the actions that he took in favor of the society and gave importance to the solution of the problems. It was emphasized that people were grateful to him throughout their lives. Niẓām al-Mulk paid attention to the solution of the problems of the people and took care of them closely. The feeling of trust given by Niẓām al-Mulk had been appreciated by public and allowed him to be accepted by public.

Another feature of Niẓām al-Mulk was helping poor people and sitting with them in the same food table. Thus, he would have a dialogue with them and gain their appreciation. Niẓām al-Mulk, who was a complete statesman in all aspects, considered the solution of every need of the society, and took actions in this direction. The sincere and close relationship that Niẓām al-Mulk established with every segment of the society that it allowed Niẓām al-Mulk received such a great appreciation and was regarded like a sultan by the society. In addition, it was compared to the Kaaba because of the fact that people from all over the Seljuk geography and from all segments of the society turned to Niẓām al-Mulk.

Niẓām al-Mulk became a focus of power with family members working at the administrative services, scholars with whom he was related, army, and governors. As a result, Niẓām al-Mulk became the most influential figure of the Great Seljuk politics, the name that determined the Seljuk administration and policies in the last quarter of the 11th century, and he was the decision maker in the most important events of the Seljuk history and ultimately marked the history of the Seljuks. Ibn al-Athīr recorded the countless nicknames used by Fāṭimid vizier

250 | Nurullah Yazar. Nizâmülmülk Etkisi: Otorite Sahibi Bir Vezir Portresi

Badr al-Djamālī, and then, he said: "If the vizier of a state that ruled Egypt only used so many nicknames, Nizām al-Mulk would have made the claim of being the 'deity'." These words show the power of Seljuks and the situation of Nizām al-Mulk in the Seljuk State.

Keywords: History of Islam, Great Saljuqs, Authority, Vizier, Nizām al-Mulk.

Nizâmülmülk Etkisi: Otorite Sahibi Bir Vezir Portresi

Öz: Türk ve İslam tarihinin kırılma noktalarından birisi 1040 yılında Selçuklular ile Gazneliler arasında cereyan eden Dandanakan Savaşı'dır. Savaşın ardından Selçuklular hızlı bir yükselişle özellikle Sünnî İslam coğrafyasında etkin ve belirleyici güç haline gelmiştir. Göçebe kültürden gelen ve bir oba hüviyetinde iken çok kısa bir sürede önlenebilir bir şekilde hâkimiyet alanını Türkistan coğrafyasından Anadolu içlerine kadar genişleten Büyük Selçuklu Devleti, kurumsal olarak da olgunlaşmaya başlamıştır. Bu noktada hem merkezi yönetimde hem de vilayetlerde ortaya çıkan yetişmiş eleman ihtiyacını birçoğu daha önce Gazneli devlet teşkilatında görev yapmış Fars asıllı devlet adamları karşılamıştır. Bu isimlerden birisi de ileride Nizâmülmülk adıyla şöhret bulacak ve namı isminin önüne geçecek olan Hasan b. Alî b. İshâk et-Tûsî'dir. Nizâmülmülk, devlet gücünün askeri alanda elde edilen zaferlere endekslendiği bir dönemde askerî, idarî, ilmî ve ekonomik alanda attığı adımlar ve aldığı tedbirlerle Büyük Selçuklu Devleti'nin kurumsallaşmasında son derece etkin bir isim olmuştur. Bu etkinlik neticesinde hem halk hem de devlet adamları nezdinde saygın bir yer edinmiştir. Bu çalışma çerçevesinde Nizâmülmülk'ün devlet bürokrasisi içerisindeki konumuna, hükümdar ve hanedan üyeleri ile olan ilişkilerine ve vezirlik sürecinde attığı adımların Selçuklu tarihine yansımalarına değinilecektir.

Özet: Devlet kademesinde görev almaya Gazneliler Devleti'nin Horasan Valisi Ebü'l-Fazl Sûrî'nin yanında başlayan Nizâmülmülk, Horasan Bölgesi'nin Selçukluların kontrolüne geçmesiyle birlikte hizmetlerine Selçuklu Devleti'nde devam etmiştir. Çağrı Bey'in hizmetinde rüştünü ispat eden Nizâmülmülk, Çağrı Bey'in en güvendiği isimlerden biri haline gelmiştir. Öyle ki, Çağrı Bey ileride önce Horasan'ın sonrasında tüm Selçuklu yurdunun yönetimini üstlenecek olan oğlu Alparslan'ı Nizâmülmülk'e emanet etmiş, oğluna da Nizâmülmülk'ü bir baba olarak kabul etmesini, ona muhalefet etmemesini öğütlemiştir.

Alparslan, babasının tavsiyeleri ve üvey kardeşi Süleyman ile giriştiği taht mücadelesinde gösterdiği yararlılık münasebetiyle devletin en önemli idari görevi olan vezirlik makamını Nizâmülmülk'e tevdi etmiştir. Bu dönemden itibaren vefatına kadar, yaklaşık 30 yıl kesintisiz bir süreyle Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirliğini yapmış ve V./XI. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Büyük Selçuklu siyasetinin en etkin figürü haline gelmiştir. Melikşah'ın tahta geçebilmesinin Nizâmülmülk ile ilişkilendirilmesi, onun döneminde elde edilen başarıların ve devlet sisteminin düzenlenmesi, şehirlerin imarı, ekonominin güçlenmesi gibi ülke içerisinde yaşanan olumlu gelişmelerin Nizâmülmülk'ün marifetiyle gerçekleştirildiğinin dillendirilmesi, Tanrı tarafından yeryüzünü yönetmek ve inşa etmek için seçildiği düşünülen bir sultan varken bir vezirin devlet için nimet olarak gösterilmesi sultanın vezirine bakışını etkilemiştir.

Bu noktada üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de Nizâmülmülk'ün kendisini nasıl gördüğü ve devlet içerisinde kendini nerede konumlandığıdır. Nizâmülmülk'ün Sultan Melikşah'a verdiği bir cevapta devletin geldiği noktayı ve sultanın mevcudiyetini kendi varlığıyla eşleştirmesi, tarihinin gördüğü en yetenekli vezirlerden biri olan Nizâmülmülk'ün özgüveninin son derece yüksek ve kendisini kudret sahibi olarak gördüğüne işaret etmektedir. Bu anlamlandırma halk nezdinde herhangi bir kutsiyeti bulunmayan vezirlik makamındaki bir kişinin, toplum nezdinde Allah tarafından seçildiğine inanılan kutlu kişiye meydan okutan gücü kendisinde hissetmesinin kaynağını sorgulatmaktadır. Aranan cevap Nizâmülmülk'ün vezirlik sürecinin çeşitli başlıklar altında ve bu başlıklara dair verilecek örneklerle incelenmesi neticesinde onun devletin iç işleyişine etkisinin tespitinde ve farklı kesimlerle kurduğu ilişkide saklıdır.

Nizâmülmülk, Selçuklu tahtına karşı sıkı bir bağlılık göstermiştir. Bu bağlılığını lüzumu halinde savaş meydanında göğüs göğüse çarpışarak sergilemiş, gerekli olduğunda kıvrak zekâsı

ile sorunları devlet için tehlikeli boyuta gelmeden çözmüş, siyasi öngörüsü ile aldığı tedbirler sayesinde devletin büyümesine katkı sağlamıştır. Onun bu sadakati ve samimiyeti, Selçuklu sultanları tarafından karşılıksız bırakılmamış, Alparslan vezirinin fikirlerine büyük önem verip tercihlerini bu doğrultuda şekillendirirken, aleyhine söylenen sözlerin hiçbirine kulak asmamıştır.

Melikşah da, bir anlamda kendisine Selçuklu tahtını veren Nizâmülmülk'e gerekli hürmeti göstererek bütün devlet işlerinin yürütülmesini ona tevdi etmiş ve kendisini bir "baba" gibi gördüğünü ifade etmiştir. İlaveten Selçuklu tarihinde bir ilk olmak üzere Melikşah, Nizâmülmülk'e atabeg (el-emîr'ü'l-vâlid) unvanını vermiştir.

Melikşah, Büyük Selçuklu tahtındaki ilk yıllarını, gençliğin etkisiyle, polo oynayıp, büyük av partileri düzenlemekle geçirmiş ve bundan dolayı devlet içerisinde bütün güç Nizâmülmülk'ün eline geçmiştir. Ortaya çıkan bu durum da "ülke resmen ve ismen sultanın olmakla birlikte gerçekte 'Nizam'ına kavuştu." ifadesiyle açıklanmıştır. Ayrıca Melikşah'ın saltanatı döneminde elde edilen askerî, siyasi ve ekonomik başarılar Nizâmülmülk'ün yeteneği ve devlet işlerinde attığı adımlara bağlanmıştır.

Nizâmülmülk, hanedan ile kurduğu ilişkinin yanı sıra devlet kademesinde görev alan farklı zümrelerle de güven üzerine dayalı yakın bir ilişki biçimi geliştirmiştir. Örneğin, Nizâmülmülk'ün katıldığı askerî seferlerde bir nefer gibi askerlerin içerisinde savaşa katılması ordu içerisinde kendisine saygı duyulmasına yol açmıştır. Ayrıca, Melikşah ile Kirman Hâkimi Kavurd Bey arasındaki taht mücadelesinde Melikşah'ın safında yer almakla birlikte Kavurd Bey'i destekleyen bazı isimlerin yazdıkları destek mektuplarının ortaya çıkmasına engel olarak hem emirlerin korkularını yatıştırmış hem de itibarını artırmıştır.

Nizâmülmülk'ün yakın ilişki içerisinde olduğu bir diğer grup ilmiye sınıfı olmuştur. Bilge vezir, Tuğrul Bey döneminde Amidülmülk Kündürî tarafından takibata uğrayan ve baskılara maruz kalan ilim adamlarının yurtlarına dönebilmelerine imkân sağlamıştır. Bu ilim adamları da yurtlarına dönüşlerini sağlayan isme zihinlerinde ve gönüllerinde her zaman özel bir yer ayırmışlardır. Birçok âlimin çalışmalarını Nizâmülmülk'e ithaf etmesi, diğer saiklerle birlikte, bunun bir göstergesidir. Nizâmülmülk bir adım daha atarak, Sultan Alparslan ve Melikşah'ın müsaadeleriyle, bu ilim adamları için hâkim olunan coğrafyanın her tarafında ilimle iştigal edilecekleri medreseler inşa etmiştir. Nizâmülmülk'ün adına nispetle Nizamiye Medreseleri olarak isimlendirilen bu medreselerde hem eğitim-öğretim kadrosuna hem de öğrenim süresi boyunca ve de mezun olduktan sonra öğrencilere sunulan imkânlar, insanların medreselere olan ilgisini artırıyordu. Medreseler eliyle bir taraftan önceki dönemde yerlerinden edilen ve baskıya maruz kalan ilim adamlarına bir borç ödenip iade-i itibar sağlanırken diğer taraftan da Büyük Selçuklu Devleti'nin idari ve adli sisteminin ihtiyaç duyduğu yetişmiş insan gücü inşa edilmiştir.

Nizâmülmülk, toplum lehine attığı adımlar ve sorunların çözümüne verdiği önem ile halkın desteğini sağlamıştır. Öyle ki insanların hayatları boyunca ona minnettar kaldığı vurgulanmıştır. Nizâmülmülk halkın sorunlarının çözümüne önem göstermiş ve onlarla yakından ilgilenmiştir. Nizâmülmülk'ün verdiği güven duygusu halkın hoşuna gitmiş ve toplum içerisinde kabul görmesine vesile olmuştur.

Nizâmülmülk'ün bir diğer hasleti de fakirlere sofrasını açmasıdır. Böylece onlarla diyalog kurmuş ve gönüllerini kazanmıştır. Her yönüyle eksiksiz bir devlet adamı olan Nizâmülmülk, toplumun her türlü ihtiyacının çözümünü düşünmüş ve bu yönde adımlar atmıştır. Nizâmülmülk'ün toplumun her kesimi ile kurduğu samimi ve yakın ilişki o kadar büyük bir takdir ve beğeni toplamıştır ki bu durum Nizâmülmülk'ün toplum nezdinde sultan itibarı görmesine sebep olmuştur. İlaveten Selçuklu coğrafyasının her yerinden ve toplumun her kesiminden insanın kendisine yönelmesi hasebiyle Kâbe'ye benzetilmiştir.

Nizâmülmülk, devlet kademesinde görev alan aile bireyleri, ilişki içerisinde olduğu âlimler, kendi ordusu ve emirleri ile bir güç odağı haline gelmiştir. Bunun sonucunda Nizâmülmülk, 11. yüzyılın son çeyreğinde rakipsiz bir şekilde Büyük Selçuklu siyasetinin en etkin figürü,

252 | Nurullah Yazar. Nizâmülmülk Etkisi: Otorite Sahibi Bir Vezir Portresi

Selçuklu yönetimini ve politikalarını belirleyen isim ve Selçuklu tarihinin en önemli olaylarında karar mercii olmuş ve sonuçta Selçuklu tarihine damga vurmuştur. İbnü'l-Esîr, Fatımî veziri Bedr el-Cemalî'nin kendisi için kullandığı sayısız lakabı kaydettikten sonra sadece Mısır'a hâkim olan bir devletin veziri bu kadar lakap kullanıyorsa Nizâmülmülk'ün "ilah"lık iddiasında bulunması gerekirdi diyerek hem Selçuklunun azametini hem de Selçuklu devletinde Nizâmülmülk'ün yerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Büyük Selçuklular, Otorite, Vezir, Nizâmülmülk.

Giriş

Dünya tarihinin gördüğü en dirayetli ve yetenekli devlet adamlarından biri olan Nizâmülmülk'ün (ö. 1092) Selçuklu hanedanının hizmetine girmesi devletin kuruluşunda oldukça büyük bir paya sahip olan Çağrı Bey (ö. 1059) marifetiyle gerçekleşmiştir. Horasan Bölgesi'nin kontrolünü elinde bulunduran Çağrı Bey, Merv'de¹ iken huzuruna gelen Nizâmülmülk'ün kabiliyetlerinden ve birikiminden etkilenmiş olmalı ki, ileride kendisinin yerine geçecek olan oğlu Alparslan'ı (ö. 1072) ona teslim etmiş, Alparslan'a da Nizâmülmülk'ü bir baba olarak kabul ederek onun tavsiye ve yönlendirmelerini önemsemesini öğütlemiştir.²

Çağrı Bey'in vefatının ardından Horasan Bölgesi'nin yönetimi, beklentiler doğrultusunda, oğlu Alparslan'a geçmiştir. Alparslan'ın sergilediği yönetim Selçuklu emirlerinin dikkatini çekmekte ve takdirini toplamaktaydı. Alparslan'ın Horasan'daki yönetim süreci herhangi bir veraset sisteminin olmadığı ve hanedan üyelerinin hepsinin aynı oranda hak sahibi olduğu Selçuklu tahtı için onu amcası Sultan Tuğrul Bey sonrasında en kuvvetli adaylardan birisi haline getirmekteydi.³ Sahip olduğu askeri güç ve arkasındaki bürokratik desteğin farkında olan Alparslan, amcasının 1063 yılındaki vefatının ardından Selçuklu tahtına geçen üvey kardeşi Süleyman'ın hükümdarlığını kabul etmeyerek onu tahttan indirmiş ve Selçuklu tahtına kendisi oturmuştur. Bu süreçte Nizâmülmülk, Alparslan'ın yanında yer almış ve Selçuklu tahtına geçmesinde büyük yararlılıklar göstermiştir. Onun hizmetlerine kayıtsız kalmayan Alparslan da devletin en önemli idari görevi olan vezirlik makamını Nizâmülmülk'e tevdi etmiştir. Bu dönemden itibaren Nizâmülmülk, vefatına kadar, yaklaşık 30 yıl kesintisiz bir süreyle önce Alparslan sonrasında da Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirliğini üstlenmiştir.

Nizâmülmülk, Alparslan'ın hükümdarlığı döneminde Selçuklu tahtı ile önemli sorunlar yaşamamıştır. Aynı şekilde Melikşah ile Vezir Nizâmülmülk'ün ilişkisi de, zaman zaman çeşitli sorunlar yaşansa da, uzunca bir süre belli bir düzlemde seyretmeye devam etmiştir. Ancak 1092 yılına gelindiğinde ikili arasındaki ilişki geçmişte söylenilmeyenlerin dillendirilmesi ve sarf edilen sert sözlerle restleşmeye varmıştır. Sultan, Nizâmülmülk'e yazmış olduğu mektupta son derece sert bir şekilde:

"Eğer sen saltanatta şerikim, mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır; fakat benim naibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde naiplik ve tabilik şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıtayı istila etti ve büyük bir vilayete vali oldular. Buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ve tecavüz ettiler..." diyerek vezirinin haddi aştığını ifade etmiştir. Bu sözlere Nizâmülmülk aynı sertlikte cevap vererek,

¹ Merv'e hâkim olmanın İpek Yolunun kontrolüne imkân vermesinin etkisiyle Ortaçağ'ın en önemli siyasî, idarî, ticarî ve kültürel şehirlerinden birisidir. Dandanakan Savaşı sonrasında Türk töresi gereği toplanan kurultayda Merv, Çağrı Bey'e bırakıldı ve şehirde hutbe "melikü'l-mülük" sıfatıyla Çağrı Bey adına okunmaya başlandı. Merv günümüzde Türkmenistan sınırları içerisinde yer alır.

² Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-tarih* (Beyrut: 1966), 10/207-208; Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hândşâh Mîrhând, *Ravzatü's-safâ* (Tahran: 1339/1960), 4/286.

³ Tuğrul Bey'in çocuğunun olmaması hanedanın Çağrı Bey'in soyundan devam etmesi anlamına geliyordu.

“Eğer saltanatta ve mülkünde ortağın olduğumu bilmiyor idiyse bil. Bugün bulunduğün mevki ve ikbale benim re’yim ve tedbirimle geldin. Babası öldürüldüğü gün işlerini nasıl idare ettiğimi hanedandan ve başkalarından ki onlar falan falan şahıslardır. ... Başındaki o tacın varlığı bu divite bağlıdır. Bu ikisinin iş birliği ve ittifakı istenilen her şeyin ve her türlü ganimetin sebebidir. Bu divitin kapağını kapatırsam onun tacı da yok olur ...”⁴ demiş ve Sultan Melikşah’a rest çekmekten ve tahtta oturma sebebini kendisinin vezirliğine bağlamaktan çekinmemiştir. Nizâmülmülk’ün sözlerinin arka planı yine onun sözlerinde ortaya çıkmaktadır. Nizâmülmülk, Sultan’ın mektubunu getirenlere Melikşah’ın hükümdarlıktaki ilk yıllarında yaşananları anlatarak zor günlerde kendisine nasıl yardımcı olduğunu hatırlatmıştır. Melikşah’ın sultanlığına karşı çıkanların bertaraf edebilmesindeki rolünü hatırlatarak o dönemde Melikşah’ın kendisine nasıl hürmet ettiğini ve sözünden çıkmadığını aktarmıştır. Nizâmülmülk’e göre, zor zamanların atlatılıp devlet içerisinde düzenin sağlanmasının ardından Melikşah’ın tavrı ve tutumu değişmiştir.⁵

Esasen Nizâmülmülk’ün bu düşüncesini destekleyen rivayetler mevcuttur. Bündârî, çalışmasında Melikşah’ın tahta çıkış sürecini aktarırken onun Nizâmülmülk sayesinde devlet içerisinde düzeni ve istikrarı sağladığını belirtmiştir.⁶ Yine Melikşah’ın saltanatını anlatırken bu dönemde gerçekleşen önemli olayları ve elde edilen başarıları sıraladıktan sonra bunların bir sebebinin de Nizâmülmülk olduğunu zikretmiştir. Onun vezirliğinin Büyük Selçuklu için bir nimet olduğunu belirterek, çevre hükümdarların dahi onu tazim ettiklerini kaydetmiştir.⁷ Yine Bündârî, Nizâmülmülk’ün idari uygulamaları ile devleti düzene soktuğunu, şehirleri imar ettiğini, ekonomiyi güçlendirdiğini ve bu sayede de ülkeyi refaha kavuşturduğunu kaydeder. Bündârî’nin Nizâmülmülk anlatımı devletin elde ettiği bütün başarıların müsebbibi olarak onu gördüğü ortaya koymaktadır.⁸

Burada üzerinde durulması gereken ve çalışmamızda da cevaplanmaya çalışılacak olan husus, dünya tarihinin gördüğü en kudretli ve yetenekli vezirlerden biri olan Nizâmülmülk’ün özgüveninin dayanak noktasının ne olduğudur. Diğer bir ifadeyle halk nezdinde herhangi bir kutsiyeti bulunmayan vezirlik makamındaki bir kişiye, toplum nezdinde Allah tarafından seçildiğine inanılan *kuğu* kişiye meydan okutan gücün kaynağı neydi? Bu sorunun cevabının Nizâmülmülk’ün bir vezir olarak gerçekleştirdiği uygulamaların devletin iç işleyişine etkisinde ve farklı kesimlerle kurduğu ilişkide saklı olduğu kanaatindeyiz. Bu sebeple Alparslan döneminden başlayarak Nizâmülmülk’ün vezirlik sürecinin çeşitli başlıklar altında ve bu başlıklara dair verilecek örneklerle incelendiğinde konuya dair bir takım makul cevaplara ulaşılabilecektir.

Yaşadığı dönemdeki siyasal etkinliği, kurmuş olduğu Nizamiye medreselerinin İslam eğitim ve düşünce tarihindeki yeri ve iktâ düzenlemeleri gibi uygulamalarıyla Nizâmülmülk, Türk ve İslam tarihinin en müstesna isimlerinden birisidir. Bu hususiyeti hem hayatı hem de kaleme aldığı *Siyasetnâme* adlı eseri hakkında gerçekleştirilen akademik çalışmalarda da görmek mümkündür. Bununla birlikte Nizâmülmülk gibi bir şahsiyetin bir doktora tezine konu edinilmemesinin eksiklik olduğu kanaatindeyiz. Özellikle doğumunun 1000. yılı olan 2018’de Nizâmülmülk hakkında birçok yayın gerçekleştirilmiştir. Erkan Göksu tarafından kaleme alınan *Bilge Vezir: Nizamülmülk* adlı kitap çalışması bu eserlerden birisidir. Selçuk Üniversitesi

⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kamil*, 10/205-206. Konuya dair bir başka rivayet Râvendî’de geçmiştir. Buna göre Melikşah, “Sen hükümdarlıkta benimle ortakısın ve bana danışmadan istediğin şeyi yapıyor, oğullarına vilayet ve iktalar veriyorsun. Emre deyim, vezirlik sarığını başından alsınlar da gör.” demiştir. Nizâmülmülk de “Sana taç veren benim başıma sarık koymuştur. Ve bunların her ikisi birbirine bağlı ve merbuttur.” diyerek cevap vermiştir. Bk. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatu’s-sudûr ve ayetü’s-surur*, ed. Muhammed İkbâl (Tahran: Müessesese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1985), 134.

⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kamil*, 10/205.

⁶ El-Feth Ali b. Muhammed el-Bundârî, *Zübdetü’n-nusra ve nuhbetü’l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 49-50.

⁷ Bundârî, *Zübdetü’n-nusra*, 57.

⁸ Bundârî, *Zübdetü’n-nusra*, 59.

Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin 8. sayısı da Nizâmülmülk anısına hazırlanmıştır. Yine aynı yıl içerisinde Konya Büyükşehir Belediyesi ve Türkiye Yazarlar Birliği tarafından Nizâmülmülk'ün hayatının farklı yönlerinin incelendiği "Bilge Vezir Nizâmülmülk" adlı bir çalışma yayınlanmıştır.

1. Nizâmülmülk ve Selçuklu Tahtı

Selçukluların devletleşme sürecinde Gazneliler'e karşı elde ettikleri askeri başarıların payı büyüktür. Bir diğer deyişle Selçuklular varlıklarını savaş meydanında sergiledikleri kabiliyete borçludurlar. Bu başarıda en büyük pay, başta kardeşi Tuğrul Bey olmak üzere emirleri ve askerleri hâkimiyet mücadelesi içerisinde oldukları Gaznelilerle askeri mücadelenin gerekliliğine inandıran ve uyguladığı stratejilerle savaşların kazanılmasını sağlayan büyük komutan Çağrı Bey'e aittir. Babası gibi askerî kabiliyeti yüksek bir komutan olan Alparslan da hükümdarlık döneminde (1063-1072) konsantrasyonunu gerçekleştirdiği askeri faaliyetler üzerine yoğunlaştırmıştır. İmar faaliyetleri, ilim adamları ve halkla ilişkiler gibi devletin görünen yüzündeki sosyal faaliyetleri ise kendisine güvendiği ve fikirlerine değer verdiği Nizâmülmülk'e havale etmiştir.⁹ Bu da doğal olarak halkın Selçuklu sarayında işlerin Nizâmülmülk'ün eli ve marifetiyle yürütüldüğü yönünde bir kanaate sahip olmasına yol açmıştır.

Sultan Alparslan ile Nizâmülmülk arasındaki ilişki düzeyini göstermesi açısından İbnü'l-Esîr'in kaydettiği bir olay son derece önemlidir. Buna göre, Nizâmülmülk'ü çekemeyen bir kişi, Nizâmülmülk'ün sahip olduğu maddi varlıkların fazlalığı üzerinden onu sultanın gözünden düşürmeye çalışmıştır. Konuya dair bir mektup yazarak Sultan'ın namaz kıldığı yere bırakmıştır. Mektupta yazılanları okuyan Sultan, vezirini yanına çağırarak "Bu mektubu al. Eğer bunu yazanların dedikleri doğru ise ahlâkını güzelleştir, durumunu düzelt. Eğer yalan söylüyorlarsa onların hatalarını bağışla ve onları öyle mühim işlerle meşgul et ki, insanları aldatmaya vakit bulamasınlar"¹⁰ demiştir. Alparslan'ın bu tutumu mutlak otorite sahibi bir hükümdar tavrından farklıdır. Sultanın bu yaklaşımı vezirin onun gözündeki yerini göstermesi açısından önemlidir.

Alparslan, vezirinin fikirlerine büyük önem verirdi. Nizâmülmülk'ün önerileri doğrultusunda kendi fikirlerini değiştirmekten çekinmezdi. Bu duruma örnek olarak Kutalmış'ın isyanı sonrasında yaşananlar gösterilebilir. Sultan Alparslan, Kutalmış'ın¹¹ isyanını bastırdıktan sonra isyan hareketinde onu destekleyenlerin ve ona tabi olanların hepsini öldürtmek istemişse de Nizâmülmülk, bunun hata olacağını, iç karışıklığa yol açıp devlete zarar vereceğini söyleyerek bu düşünceye karşı çıkmıştır. Alparslan, vezirinin tavsiyelerini uygun bularak askerleri serbest bırakmış, fakat Kutalmış'ın oğlu Süleymanşah ile adamlarının yerlerinde bırakılmasının ileride fitne çıkmasına sebep olabileceğine dikkat çekmiştir. Nizâmülmülk ise onların sınıra yerleştirilip şahlık ve emirlik unvanlarının kaldırılmasının sıkıntıya düşmelerine ve isyan etmelerine yol açabileceğini hatırlatmış, bu nedenle Diyarbekir taraflarında, Birecik ile Urfa arasında tespit edilecek bir yerde oturmalarının uygun olacağını belirtmiştir. Vezirini, bir kez daha, haklı bulan Alparslan, Süleymanşah'ı söz konusu bölgeye sürmüştür.¹²

Sultan Alparslan 1072 yılında çıkmış olduğu Türkistan seferi sırasında, özgüveninin getirdiği tedbirsizlik sebebiyle, Barzem Kalesi kumandanı Yusuf el-Harizmî tarafından ağır yaralanmıştır. Alparslan, iyileşme ihtimalinin olmadığını anlayınca kendisinden sonra oğlu

⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi tarihi Haleb*, haz. Ali Sevim (Ankara: TTK Basımevi, 1982), 41; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/530.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/75.

¹¹ Ebû'l-Fevâris Kutalmış, dedesi Selçuk Bey'in ölümünden sonra Selçuklu ailesinin başına geçen ve İsrail olarak da bilinen Arslan Yabgu'nun oğlu ve Anadolu fatihi Süleymanşah'ın babasıdır. Bk. Faruk Sümer, "Kutalmış", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 480-481.

¹² Fazlullah Reşidüddîn, *Cami'ut-Tevarih*, ed. Ahmed Ateş (Ankara: T. T. K. Basımevi, 1960), 28; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/36-37.

Melikşah'ın tahta geçirilmesini ve Nizâmülmülk'ün vezirliğe devam etmesini vasiyet etmiştir.¹³ Bununla birlikte veliahtlık müessesesinin Türk hâkimiyet anlayışında karşılığının bulunmaması sebebiyle Melikşah'ın Selçuklu tahtına geçişi sorunlu bir şekilde gerçekleşmiştir. Hanedan üyeleri sultanın, içlerinden birini veliaht tayin etmesini kendi meşru haklarına bir tecavüz olarak kabul ettiklerinden Melikşah'ın veliahtlığı hiçbir şekilde kabul görmemiştir. Bu noktada en büyük tepkiyi, kazandığı askeri başarılar sebebiyle, birçok Türk emiri tarafından da desteklenen Kirman hâkimi Kavurd Bey¹⁴ göstermiştir.

Nizâmülmülk, Kavurd Bey tehdidinin bertaraf edilmesinde ve henüz 18 yaşında olan Melikşah'ın devlet içerisinde düzeni sağlamasında önemli rol oynamıştır. Melikşah da bir anlamda kendisine Selçuklu tahtını veren Nizâmülmülk'e gerekli hürmeti göstererek bütün devlet işlerinin yürütülmesini ona tevdi etmiş ve kendisini bir "baba" gibi gördüğünü ifade etmiştir. İlaveten Selçuklu tarihinde bir ilk olmak üzere *atabeg* (el-emîrû'l-vâlid) unvanını vermiştir.¹⁵

Devlet kademelerinde geçirilen uzun yıllar sonucunda kazandığı tecrübe Nizâmülmülk'e önemli bir öngörü gücü kazandırmıştı. Bu sayede birçok konuda isabetli ve yerinde kararlar almayı başarmıştır. Bununla birlikte Sultan Melikşah kimi zaman Nizâmülmülk'ün tavsiyelerini kulak ardı etmiş, ancak sonrasında büyük sorunlarla karşılaşmıştır. Nitekim böyle bir durum 1081 yılında şu şekilde gerçekleşmiştir;

Sultan Melikşah, Rey şehrinde buldukları bir sırada orduyu denetlerken Türk kıyafeti giymiş 7 bin Ermeni kökenli askerin varlığını tespit etmiştir. Melikşah, derhal bu kişilerin ordudan ihraç edilmesi emrini vermiş ancak Nizâmülmülk, ordu ile ilişkisi kesilenlerin başka bir meslekleri olmadığından zorda kalacaklarını ve bu sebeple yanlış yollara tevessül edebileceklerini belirtmiştir. Nizâmülmülk'ün dikkat çektiği bir diğer husus ise asker kökenli bu isimlerin bir saltanat mücadelesinde yer alma ihtimalleridir. Böyle bir durumda hâlihazırda onlara verilen maaşın çok daha fazlası isyanı bastırmak için harcanacaktır.¹⁶ Nizâmülmülk'ün bütün bu makul uyarılarına rağmen sultan tercihini bu isimleri ordudan uzaklaştırmaktan yana kullanmıştır. Sultanın bu tercihinin sonuçları tam da Nizâmülmülk'ün öngördüğü şekilde ortaya çıkmıştır. Ordudan ihraç edilenler Buşenç'te (veya Venec) Sultan Alparslan'ın bir diğer çocuğu Tekiş'in yanına giderek onun hizmetine girmişlerdir. Yaşanan bu gelişmenin ardından askerî gücünün bir taht mücadelesine girecek seviyeye ulaştığını düşünen Tekiş, hanedan üyelerinin hepsinin gönlünde yatan taht sevdasıyla harekete geçmiştir. Sultan Melikşah, Tekiş'in isyan ettiğine dair haberi aldığı anda uyarıları dikkate almayıp askerleri ordudan ihraç ettiği için pişman olmuştur.¹⁷ Tekiş'in bu isyan girişimi bastırılrsa da birkaç yıl sonra tekrar isyan etmiştir. Bu ikinci isyanın bastırılmasında Nizâmülmülk'ün adamlarından Ebû'l-Fütûh et-Tûsî ve Horasan Amîdi Ebû Ali etkin rol oynamıştır.¹⁸

¹³ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/76.

¹⁴ Kavurd Bey, Çağrı Bey'in en büyük oğludur. Selçuklular, Dandanakan Savaşı'nın ardından büyük bir kurultay toplamış, Türk geleneğindeki hâkimiyet anlayışına uygun olarak o zamana kadar ele geçirilmiş toprakların hangi hanedan üyelerinin yönetimine verileceği kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda Kirman bölgesi Kavurd Bey'e verilmiştir. Bk. Râvendî, *Rahatu's-sudûr*, 104; Reşîdüddîn, *Cami'ut-Tevarih*, 20.

¹⁵ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 49-50; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/79-80; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, çev. Erdoğan Merçil (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977) 1/121; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları* (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 39; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 166.

¹⁶ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/118.

¹⁷ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/118; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, 1/139.

¹⁸ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/137-138; Ahmed b. Lütfullah Münec-cimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, çev. Ali Öngül (İzmir: Akademi Kitabevi, 2000), 56; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Genceli (İstanbul: Hilal Yayınları, 1971), 271; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 58-59.

Melikşah, Büyük Selçuklu tahtındaki ilk yıllarını, gençliğin etkisiyle, polo oynayıp, büyük av partileri düzenlemekle geçirmiş¹⁹ ve bundan dolayı devlet içerisinde bütün güç Nizâmülmülk'ün eline geçmiştir. Ortaya çıkan bu durum da "ülke resmen ve ismen sultanın olmakla birlikte gerçekte 'Nizam'ına kavuştu." ifadesiyle açıklanmıştır.²⁰ Ayrıca Melikşah'ın saltanatı döneminde elde edilen askerî, siyasî ve ekonomik başarılar Nizâmülmülk'ün yeteneği ve devlet işlerinde attığı adımlara bağlanmıştır.²¹

2. Nizâmülmülk ve Askeri Bürokrasi

Cesur ve atılgan²² bir asker olarak nitelenen Nizâmülmülk'ün katıldığı birçok askeri seferdeki ve bu seferler esnasında savaş meydanlarındaki cesaretine dair kaynaklarda birçok aktarım bulmak mümkündür. Örneğin 1064 yılında müstakbel sultan Melikşah ile birlikte gerçekleştirdikleri seferde Bizans'ın kontrolündeki Anbera (Biurakan), Sürmeli, Hagios Georgios ve Meryemnişin kalelerinin hâkimiyet altına alınmasında etkin bir rol oynamıştır.²³ Anadolu'nun kapısının Türklere açılışı olarak nitelenebilecek Ani şehrinin fethedilmesi sırasında da Selçuklu ordusu saflarında yer almıştır.²⁴ Nizâmülmülk, Behenzâd Kalesi'nin fethinde de önemli yararlılıklar göstermiş ve fethin ardından Sultan Alparslan, Nizâmülmülk'ü ödüllendirip yetkilerini genişletmiştir.²⁵

Nizâmülmülk, bu savaşlar sırasında askerlerle birlikte hareket edip yeri geldiğinde göğüs göğse mücadelelerden çekinmemiştir.²⁶ Bunların dışında, Sultan Alparslan döneminde gerçekleştirilen Malazgirt Savaşı hariç, bütün askerî seferlere katılarak elde edilen başarılarla katkı sağlamıştır. Bir nefer gibi askerlerin içerisinde savaşa katılması ordu içerisinde kendisine saygı duyulmasına yol açmıştır.

Nizâmülmülk'ün emirler nezdindeki konumunu güçlendiren olay ise Melikşah'ın Selçuklu tahtına geçmesini kabul etmeyen Kirman Hâkimi Kavurd Bey'in bertaraf edilmesinin akabinde gerçekleşmiştir. Esir alınan Kavurd Bey, taht üzerinde hak iddia etmesinin ve Melikşah ile mücadeleye girmesinin gerekçesini, Sultan'ın ordusundaki bazı önemli isimlerin kendisini kışkırtması olarak göstermiş ve bu yönde kendisine yazılan mektupları paylaşmıştır. Yaptıklarını emirlerin yüzüne vurarak onları ağır bir şekilde cezalandırmayı düşünen Melikşah, kendisine karşı tertip edilen açık bir komplonun en önemli delilleri hüviyetindeki mektupları Nizâmülmülk'e vererek emirlerin yanında okumasını istemiştir. Bununla birlikte Nizâmülmülk, devlete hizmet etmiş ve askerî açıdan güçlü olan bu emirleri cezalandırmanın yeni karışıklıklara zemin hazırlayabileceğini ve bu suretle de devletin yetişmiş insan gücünü kaybedeceğini düşünmekteydi. Bu noktada Nizâmülmülk, inisiyatif alarak Melikşah'ın huzurunda işi şakaya getirmek suretiyle mektupları ortada duran mangala atmıştır.²⁷ Melikşah'a

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/156-157; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 41.

²⁰ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 41.

²¹ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 42.

²² Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübki, *Tabakatü's-Safiiyyeti'l-kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1383/1964), 4/312; Abdülkerim Özaydın, "Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Hizmetleri", *Selçuk University Journal Of Seljuk Studies* 8 (2018), 5.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/38; Sadreddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lugal (Ankara: TTK Basımevi, 1943), 24-25; Özaydın, "Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Hizmetleri", 5.

²⁴ Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zaman fî tarihi'l-a'yan*, haz. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968), 117; Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, 27-28; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 31; Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna ibnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK, 1999) 1/316; Özaydın, "Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Hizmetleri", 6.

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/53-54.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/38.

²⁷ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 262-263.

bağlı emirlerden büyük bir kısmı Kavurd'a mektup yazdığı için büyük bir tedirginlik yaşamaktaydılar. Aidiyetleri ve içerikleri ortaya çıkmadan mektupların imha edilmesi hem emirlerin korkularını yatıştırmış hem de Nizâmülmülk'ün itibarını artırmıştır.

Devletin güçlü olduğunun göstergesi olarak orduya büyük önem veren Nizâmülmülk, Selçuklu ordusunu devrin en güçlü ordusu haline getirmiştir.²⁸ Onun döneminde Selçuklu ordusunun asker sayısı 400 bin kişiye ulaşmıştır. Esasen bu rakamı da yeterli görmeyen Nizâmülmülk'ün günlünde yatan asker sayısının 700 bin olduğu kaydedilir.²⁹

3. Nizâmülmülk ve İlimiye Sınıfı

Tuğrul Bey döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirlik makamına getirilen Amidülmülk Küdürî (ö. 1064), din ve devlet için tehlike olarak algılanan Râfizilere karşı tavrın benzerini Şâfiî ve Eş'arîler'e de sergilemiş ve bu anlayıştaki birçok âlime karşı bir mihne süreci başlatmıştır. Baskıya maruz kalan ilim adamları çareyi Selçuklu coğrafyasından ayrılmakta bulmuşlardır. Kendisi de bir Şâfiî ve Eş'arî olan Nizâmülmülk, vezirlik makamına gelmesinin ardından bu uygulamaya son vererek ilim adamlarının yurtlarına dönebilmelerine imkân sağlamıştır.³⁰ Bu ilim adamları da yurtlarına dönüşlerini sağlayan isme zihinlerinde ve gönüllerinde her zaman özel bir yer ayırmışlardır. Birçok âlimin çalışmalarını Nizâmülmülk'e ithaf etmesi, diğer saiklerle birlikte, bunun bir göstergesidir.

Nizâmülmülk bir adım daha atarak, Sultan Alparslan ve Melikşah'ın müsaadeleriyle, bu ilim adamları için hâkim olunan coğrafyanın her tarafında ilimle iştigal edebilecekleri medreseler inşa etmiştir. Nizâmülmülk'ün adına nispetle Nizamiye Medreseleri olarak isimlendirilen bu medreselerde hem eğitim-öğretim kadrosuna hem de öğrenim süresi boyunca ve de mezun olduktan sonra öğrencilere sunulan imkânlar, insanların medreselere olan ilgisini artırıyordu. Örneğin medreseler öğrencilerine sadece kalacak yer tahsis etmekle kalmayıp öğrenim hayatları süresince verdiği burslarla öğrencilerin geçimini kolaylaştırıyordu.

Medreseler eliyle bir taraftan önceki dönemde yerlerinden edilen ve baskıya maruz kalan ilim adamlarına bir borç ödenip iade-i itibar sağlanırken diğer taraftan da Büyük Selçuklu Devleti'nin idari ve adli sisteminin ihtiyaç duyduğu yetişmiş insan gücü inşa edilmiştir. Medreselerde okuyan binlerce ismin kendilerine hamilik yapan ve geniş maddi olanaklar sunan Nizâmülmülk'e dair olumlu duygular beslemeleri gayet doğaldır. Bağdat Nizamiye Medresesi'nin ilk müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin Horasan'a gitmek için çıktığı yolculukta uğradığı her köy ve beldede kadı, müftü veya hatip olarak görev yapan bir öğrencisinin olduğunu söylemesi³¹ bir taraftan Nizamiye medreselerinin Selçuklu toplumu içerisindeki etkinliğini gösterirken³² diğer taraftan da vezirin adının her yerde olduğunun da bir kanıtı niteliğindedir.

Nizamiye medreselerinin yapısı, onları kadı ve halifenin denetiminden bütünüyle bağımsız kılıyor ve Nizâmülmülk'ün kontrolü altına sokuyordu. Medreselerin idarecilerinin atama veya görevden alınmaları Nizâmülmülk'ün iradesine bağlıydı. Ayrıca medreselerin sahip olduğu gayrimenkullerin kontrolü de onun elindeydi.³³ Medrese sisteminin merkezinde

²⁸ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 59-60; Muharrem Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-Mülk," *Selçuk University Journal Of Seljuk Studies* 8 (2018), 67-68.

²⁹ Ahmet Ocak, "Nizamülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı," *Selçuk University Journal Of Seljuk Studies* 8 (2018), 45-46.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/33, 209.

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/125.

³² Cihan Piyadeoğlu, "Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi," *Selçuk University Journal Of Seljuk Studies* 8 (2018), 132.

³³ David Durand Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period* (New York: Routledge, 2010), 124.

müdrerisler vardı. Nizamiye medreselerinin müdrerisleri Nizâmülmülk ile aynı dinî bakış açısına sahip isimler arasından seçilmekteydi ve birçoğuyla Nizâmülmülk'ün kişisel ilişkisi mevcuttu.

Medreselerin müdrerislerinin atanmasıyla alakalı bir örnek olarak İsfahan Nizamiye Medresesi'ni verebiliriz. İsfahan'daki Nizâmiye Medresesi'nin ilk müdrerisi ve vakfın mütevellisi Horasanlı bir âlim olan Sadreddin Muhammed b. Sâbit el-Hocendî'dir (ö. 483/1090-1091).³⁴ Esasen İsfahan medresesinin başına Horasanlı birisinin getirilmesi ilginçtir. Bu tercihin altında çeşitli sebepler yatmaktadır. İlk olarak, Horasan bölgesinde yaklaşık bir asırdır var olan medreseler oturmuş bir sisteme sahipti. Bu sebeple şehrin ilk medresesinin başına daha önceden böyle bir deneyimi olmayan yerel âlimlerin yerine işi bilen bir yöneticinin getirilmesi daha uygun görülmüş olabilir. Nizâmülmülk'ün bu tercihinin arkasındaki bir diğer sebep de, ki bu sebep daha gerçekçi ve Nizâmülmülk'ün hedeflerine daha iyi hizmet eder görünmektedir, ikili arasındaki dostluk ilişkisidir. Nizâmülmülk, Hocendî ile bölgesel temelleri de olan sıkı bir dostluğa sahipti. Bu açıdan kurmuş olduğu medresenin başına kendisiyle irtibat halinde olan, tanıdığı ve güvendiği bir kişiyi getirmesi son derece doğal bir davranış olarak değerlendirilebilir. Bu durum aynı zamanda medrese öncesinde İsfahan'da medresenin başına getirilmeye layık görülen bir Şafîî âlimin olmadığı anlamına gelmekteydi. Ancak bu noktada şöyle de düşünülebilir: Hocendî'nin İsfahan ile herhangi bir bağı yoktu. Bu durumun, dışarıdan gelip şehrin ilmi hayatının başına geçen birisine karşı, kendisini bu göreve layık gören yerel ilim adamları arasında bir muhalefet oluşturması kaçınılmazdı. Böyle bir ortamda da Hocendî'nin tanınmadığı bir coğrafyada böyle bir göreve getirilmesin verdiği minnet duygularıyla Nizâmülmülk'e bağlı bir yönetim sergilemesi ve onun medreseler aracılığıyla kurduğu iletişim ağının bir parçası olması kaçınılmazdı.³⁵ Esasen otuz yılı aşkın bir süre devlet yönetiminde kalan Nizâmülmülk'ün yaptığı tercihlerde siyasi bir arka plan olmasını düşünmek ve olayları bu gözle tetkik etmek pek de yanlış olmasa gerektir. Bir anlamda Nizâmülmülk'ün en önemli projelerinden olan Nizamiye medreselerinin dine, otoriteye, yönetime ve hayata Nizâmülmülk ile aynı pencereden bakan insanlar eliyle ortak bir düşünce dünyası oluşturma çabası olduğu söylenebilir. Neticede İsfahan özelinden hareketle, Nizâmülmülk'ün medreseleri dinî bir gaye yerine siyasî bir hedef doğrultusunda kurduğu tezi de işlevsellik kazanmaktadır.³⁶

Medreselerin yanı sıra Nişabur'da hizmete giren ve Selçuklu tarihinde bir ilk olma özelliği taşıyan hastane ve tıp medresesinde de Nizâmülmülk imzası vardır.³⁷ Nizâmülmülk'ün tıp sahasındaki bir diğer faaliyeti de 1066 yılında Bağdat'ta inşa ettirdiği hastanedir.³⁸ Nizâmülmülk, 1074 yılında İsfahan'da yeni inşa ettirilen rasathânedeyi devrin önemli ilim adamları Ömer Hayyam, Ebû'l Muzaffer İsfizârî, Meymun b. Necip el-Vâsıtî, Abdurrahman Hâris, Muhammed Hâzin ve Muhammed b. Ahmed el-Ma'murî el-Beyhakî'yi bir araya getirmişti.³⁹ Onlar da halihazırda kullanılan takvimlerdeki hata paylarını düzelterek güneş yılını esasına dayanan yeni bir takvim hazırlamışlardır. Hazırlanan bu takvime Melikşah'ın "Celâlü'd-Devle" lakabına nispetle *Celâlî* adı verilmiştir.

Nizâmülmülk'ün ilim adamlarına sunduğu geniş imkânlardan istifade etmek isteyenler telif çalışmalarına ağırlık vermişlerdir. Bu sayede başta Şafîî fıkıhı olmak üzere, dinî ilimler, edebiyat, şiir ve siyasete dair birçok eser kaleme alınmıştır. Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer husus ise sahip oldukları özgürlüğün ve maddî imkânların Nizâmülmülk üzerinden Büyük Selçuklu Devleti sayesinde olduğunun farkındaki ilim adamlarının hem Nizâmülmülk

³⁴ Ebu'l-Hasan Abdulgafir b. İsmail Abdulgafir el-Farisî, *el-Halkatü'l-ula min tarihi nisabur* (Kum: Cemaatü'l-Müdrerisin, 1982), 77.

³⁵ Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 125-126.

³⁶ Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 126.

³⁷ Sübkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-kübra*, 4/314.

³⁸ Arslan Terzioğlu, "Bimâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/168.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/98.

hem de Büyük Selçuklu adına çalışmalarda bulunmuş olmalarıdır. Bir diğer deyişle söz konusu ilim adamları Selçuklunun meşruiyeti için söylem üretmişlerdir. Esasen Nizâmülmülk üzerinden Büyük Selçuklu Devleti ile devrin ilim adamları arasında kurulan ilişki biçimi tam bir patronaj ilişkisidir. Bu sayede Büyük Selçuklular rekabet içerisinde oldukları Fâtımîlerin propagandist dailerinin olumsuz söylemlerine karşı önemli bir güç elde etmiştir. İlaveten yabancısı oldukları coğrafyada saygınlık kazanmışlardır. Bu saygınlığın bir diğer etkisi Abbâsî sarayına olmuştur. Siyasî güçlerini ellerinden almaları hasebiyle Selçuklularla örtülü bir mücadele halinde olan Abbâsîler, toplum nazarındaki güçlü Selçuklu imajı karşısında etkisizleşmek zorunda kalmışlardır.

Netice itibariyle ilmî alandaki uygulamaları Nizâmülmülk'ün medreseler yaptıran, İslamî ilimlerin tedvinine çalışan, kitap vakfeden bir isim olarak tanınmasını sağlamıştır.⁴⁰ Nizâmülmülk'ün ilme ve ilim adamına verdiği değer Büyük Selçuklu Devleti'nin âlimleri himaye eden bir devlet olarak anılmasını sağlamıştır. Bu düşüncüyü Zehebî "Nizâmülmülk'ün devleti âlimlerin devletiydi" cümlesiyle ifade eder.⁴¹

Nizâmülmülk, medreseleşme faaliyetinin dışında da âlimler ve sufilere son derece yakın ilişki kurmuştur. Bunun sebebi Nizâmülmülk'ün âlim ve zahitleri devletin en büyük destekçileri olarak görmesiydi.⁴² Bu sebeple de onlara sürekli olarak ihfanda bulunmuştur. İsfahan'da Ulu Camii'nin müştemilatı içerisinde sufiler için bir hângâh/hankah inşa ettirmiş,⁴³ başına da emir Seyyid Muhammed'i getirmiştir. İslam coğrafyasının her yerinden âlimler, seyyidler, sufiler, ihtiyaç sahipleri ve birçok isim İsfahan'a gelerek burada kalırdı. Üç ayların başlangıcı olan Recep ayının gelmesiyle birlikte Nizâmülmülk, Seyyid Muhammed'i davet ederek hângâhta kalanların ihtiyaçlarını öğrenir ve böylece orada bulunan herkesin Ramazan ayını rahat bir şekilde evlerinde ibadet ile geçirmelerine imkân sağlardı.⁴⁴

Nizâmülmülk, suflerin ihtiyaçlarının karşılanması için 80 bin dinar tahsis etmiştir.⁴⁵ Ayrıca müderrislere, fakihlere, ediplere, şairlere, eşraf ve reisler aylık bağlar ve kapısına gelen yoksulları eli boş döndürmezdi.⁴⁶ Nizâmülmülk'ün devlet hazinesinden destek sağladığı şahısların sayısı yaklaşık 12 bin kişiydi.⁴⁷ Bu isimler elde ettiklerinin Nizâmülmülk'ün sayesinde olduğunu farkındaydılar ve bu durum onlar ile Nizâmülmülk arasında kuvvetli bir bağ kurduruyordu.

4. Nizâmülmülk ve Toplum

Nizâmülmülk'ün toplum ile olan ilişkisini somutlaştıran isim dönemin şahitlerinden Mâferrûhî'dir. Mâferrûhî, Nizâmülmülk'ün İsfahan halkı ile kurduğu sıcak ilişkileri anlatırken

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/8; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 37.

⁴¹ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984), 19/96; Özeydin, "Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri," 22.

⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/36.

⁴³ Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahanî el-Mâferrûhî, *Kitabu mehasin-i İsfahan*, nşr. Seyyid Celaleddin el-Hüseyin Tahranî (Tahran: Matbaa-i Meclis el-Millî, ts.), 85; Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza el-Âvî, *Tercüme-i mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi*, ihtimam Abbas İkbâl (Tahran: Şirket-i Sihami, 1328hş.), 62.

⁴⁴ Muhammed b. Münevver b. Ebu Sa'd b. Ebu Tahir İbn Münevver, *Esrâru't-tevhid fî makâmâtî's-şeyh Ebî Said*, ihtimam Zebihullah Safa (Tahran: Müessesese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1332hş.); Nurullah Kisai, *Medarisu Nizamiyye ve te'sirat-ı ilmi ve ictimai-yi an* (Tahran: Müessesese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1374), 221; Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 127.

⁴⁵ Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali ibnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1359h.), 9/65.

⁴⁶ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 58-59; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/208; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 58; Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri," 75.

⁴⁷ Ocak, "Nizamülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı," 38.

260 | Nurullah Yazar. Nizâmülmülk Etkisi: Otorite Sahibi Bir Vezir Portresi

onun, fazilet sahibi, ilim tahsil eden, hadis rivayet eden, şiir besteleyen, kitap yazan, özdeyiş anlatan, bir mesele hakkında uzman olan veya edebiyat ile ilgilenen herkese sabit bir gelir veya bir tarlanın iktasını veya tam mülkiyetini verdiğini kaydetmiştir. Yapmış olduğu iyilikler neticesinde de halkın hayatları boyunca ona minnettar kaldığını vurgulamıştır.⁴⁸ Nizâmülmülk halkın sorunlarının çözümüne önem göstermiş ve onlarla yakından ilgilenmiştir. Nizâmülmülk'ün verdiği güven duygusu halkın hoşuna gitmiş ve toplum içerisinde kabul görmesine vesile olmuştur.⁴⁹

Mâferrûhî, kitabında Nizâmülmülk'ün toprak sahipleri lehine aldığı bir takım ekonomik tedbirleri aktarmıştır. Mültezimler, zaman zaman farklı yollarla görevlerini istismar edebiliyorlardı. Örnek olarak, asgari vergi tutarını toprak sahiplerinin aleyhine değiştiriyorlar, sulanmayan toprakları sulanan topraklarla aynı oranda vergilendirebiliyorlar veya vergi oranı daha düşük olan arpadan vergi oranı daha yüksek olan buğday ile aynı oranda vergi alabiliyorlardı. Bu durumun önüne geçmek isteyen Nizâmülmülk, toprak vergisinin ürünün bir miktarı gibi değerlendirildiği yerlerde, vergi memurlarının kendilerini yasa ile belirlenen oranla sınırlandırmalarını emretti. Görevi kötüye kullanmanın bir diğer şekli de toprak sahipleri lehine olan vergi indirimlerinin yok sayılması idi. Nizâmülmülk bu konuda da eski vergi muafiyetleri ve indirimlerine saygı duyulmasını emretti.⁵⁰ Toprak vergisine ek olarak, idareciler çoğu zaman keyfi olarak kanunlarda yeri olmayan birtakım yeni vergiler koyabiliyorlardı. Doğal olarak, bu kanunsuz vergiler toplumsal huzursuzluklara sebebiyet veriyordu. Koyulan kanunsuz vergilerden haberdar olan Nizâmülmülk, belirlenen vergiler dışında en ufak bir miktarın bile tahsil edilmesini yasakladı.⁵¹

Nizâmülmülk'ün bu şekilde davranmasının temelinde Melikşah'ın kendisine açtığı çalışma alanı önemli bir yer tutar. Ayrıca o, devlet içerisinde yaşanacak herhangi bir zafiyetin kendi otoritesi ve kurduğu düzen için tehdit oluşturacağını farkındaydı. Devlet adamlarının görevlerini kötüye kullanmalarının önüne geçerek halkın huzur ve güvenliğini sağlayan, uyguladığı politikalarla insanların refah seviyesini yükselten Nizâmülmülk, halk tarafından tartışmasız bir şekilde kabul görmüştür.

Nizâmülmülk âlim, dindar, cömert, âdil ve yumuşak huylu, affedicî ve az konuşan bir insan olarak tanımlanmıştır. Meclisi kurrâlar, fakihler, Müslümanların önde gelenleri, hayırlı ve salih insanlar ile dolup taşardı.⁵² Nizâmülmülk'ün bir diğer hasleti de fakirlere sofrasını açmasıdır. Böylece onlarla diyalog kurar ve takdirlerini kazanırdı.⁵³ Her yönüyle eksiksiz bir devlet adamı olan Nizâmülmülk, toplumun her türlü ihtiyacının çözümünü düşünmüş ve bu yönde adımlar atmıştır. Bunun bir örneği de hac vazifesini yerine getirirken vefat edenlerin kefenlenmesi için tahsis ettiği 50 bin arşın⁵⁴ kalın bezdir.⁵⁵

Nizâmülmülk'ün toplumun her kesimi ile kurduğu samimi ve yakın ilişki o kadar büyük bir takdir ve beğeni toplamıştır ki bu durum Nizâmülmülk'ün toplum nezdinde sultan itibarı görmesine sebep olmuştur. İlaveten Selçuklu coğrafyasının her yerinden ve toplumun her kesiminden insanın kendisine yönelmesi hasebiyle Kâbe'ye benzetilmiştir.⁵⁶

⁴⁸ Mâferrûhî, *Kitabu mehâsin-i İsfahan*, 104; Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 127-128. Benzeri rivayetler için bk. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 37.

⁴⁹ Mâferrûhî, *Kitabu mehâsin-i İsfahan*, 103; Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 112-113.

⁵⁰ Mâferrûhî, *Kitabu mehâsin-i İsfahan*, 104; Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 118-119.

⁵¹ Mâferrûhî, *Kitabu mehâsin-i İsfahan*, 103; Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 119.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/208; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 37.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/210.

⁵⁴ Bir uzunluk ölçüsü

⁵⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 45.

⁵⁶ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 40.

5. Nizâmülmülk ve İdarî Uygulamaları

Sultan Alparslan'ın askerî faaliyetleri öncelmesi, Melikşah'ın da Büyük Selçuklu tah-tına oturduğunda henüz hükmetme olgunluğunda olmaması sebebiyle devlet teşkilatının sis-temleşmesi ve devlet denilince akla gelen uygulamaların Büyük Selçuklu Devleti içinde tesisi veya uyarlanması Nizâmülmülk eliyle gerçekleşmiştir. Örneğin Selçuklu devlet sistemi içeri-sindeki divan teşkilatı ve saray teşkilatının oluşturulmasında ve adli sistemin tesisinde Nizâmülmülk etkisi görülmektedir. Aynı şekilde, var olan uygulamanın eksikliklerinin gideri-lerek, Selçuklu Devleti'nde uygulanmaya başlandığı ikta sisteminde de, Nizâmülmülk'ün im-zasını görmek mümkündür. Nizâmülmülk'ün gayretleriyle ilk defa 1073 yılında uygulanmaya baş-lanan askeri ikta sistemi, 1087 yılından itibaren ülkenin her tarafında uygulanmaya baş-lanmıştır.⁵⁷ Nizâmülmülk, tarım arazilerinin ikta bölgelerine ayrılarak gelirlerinin askerlere tahsis edilmesi esasına dayalı ikta uygulamasıyla ordunun masraflarının büyük bir bölümünü devlete hiçbir yük getirmeden karşılanmasını sağlayarak devlet hazinesini büyük bir malî kül-fetten kurtarmış, toprağın tarımsal faaliyette kullanılmasını sağlayarak mamuriyetini tesis et-miş ve de ülke içerisinde refah seviyesini arttırmıştır.⁵⁸ İlaveten ticarî mallardan alınan ver-giler (mükûs) ve halka ait mallardan alınan örfî vergilerin (darâib) kaldırılmasının arkasında da Nizâmülmülk'ün olduğu kaydedilmiştir.⁵⁹

6. Kadrolaşma Faaliyeti

Aldığı kararlardan tam bir teşkilatçı olduğu anlaşılan Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'nde malî işlerin idare edildiği divan-ı istifa'nın başına Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muham-med b. Mansur b. Muhammed'i,⁶⁰ divan-ı tuğra ve divan-ı inşa'nın başına Kemalüddeve Ebu'r-Radi Fazlullah b. Muhammed'i getirdi.⁶¹ Bu iki ismin ortak özelliği Nizâmülmülk'e bağlı ve vezirin çok güvendiği isimler olmasıdır.⁶² 1084 yılında Kemalü'd-Devle'nin görevinden alın-masının ardından onun görevi Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk tarafından üstlenilmiş-tir.⁶³ Yine İsfahan'a 5 fersah uzaklıkta olan Hâlicân Kalesi'nin de Müeyyidülmülk'e ait olduğu kaydedilmiştir.⁶⁴

Nizâmülmülk, Selçuklu merkez teşkilatında kendi ekibini kurarken, yerel yönetim-lerde de kadrolaşmayı ihmal etmiyordu. Kaynakların aktardığına göre Nizâmülmülk'ün 12 oğlunun⁶⁵ hepsi devlet kademelerinde görev almıştır.⁶⁶ Nizâmülmülk'ün en büyük oğlu Ebu'l-Feth Müzaffer Fahrülmülk⁶⁷ başkent İsfahan'ın idaresini uhdesine almıştır.⁶⁸

Vezir'in ikinci erkek çocuğu⁶⁹, en yetenekli ve en müktedir⁷⁰ oğlu olarak tanımlanan Müeyyidülmülk, tuğra ve inşa divanındaki görevinden sonra Herat valiliğine getirilmiştir.⁷¹ Müeyyidülmülk ve Fahrülmülk'ten yaşça daha küçük olan İzzülmülk, Harezmi bölgesinin kont-rolünü elinde tutuyordu.⁷² Nizâmülmülk'ün diğer oğullarından Şemsülmülk Osman b.

⁵⁷ Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri," 68.

⁵⁸ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 59; Özaydın, "Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmet-leri," 18; Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri," 67-68.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/209; Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri," 68.

⁶⁰ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 59; Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 113.

⁶¹ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 60.

⁶² Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 60.

⁶³ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 61.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/318.

⁶⁵ Râvendî, *Rahatu's-sudûr*, 132.

⁶⁶ Râvendî, *Rahatu's-sudûr*, 132; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 60.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/418.

⁶⁸ Mâferrühî, *Kitabu mehâsin-i İsfahan*, 117; Kisai, *Medarisu Nizamiyye*, 51; Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 115.

⁶⁹ Kisai, *Medarisu Nizamiyye*, 51.

⁷⁰ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 86.

⁷¹ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2012), 58.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/219.

262 | Nurullah Yazar. Nizâmülmülk Etkisi: Otorite Sahibi Bir Vezir Portresi

Nizâmülmülk, Merv'in idaresiyle⁷³, Cemalülmülk ise Belh ve çevresinin idaresiyle görevlendirilmiştir.⁷⁴ Nizâmülmülk, yakın arkadaşı Şerefüddin Ebu Tahir el-Kumî'yi Merv'e, ve yine arkadaşı Ebû Ali Hasan el-Manî'yi Nişabur'a yönetici olarak tayin etmişti. Aynı zamanda bu şehirde bir medrese kurarak başına aile dostu Abdülmelik Cüveynî'yi getirdi.⁷⁵ Rey şehrinin reisi Sikatülislam Ebû Müslim Servşiyârî'ye kızını vererek bir akrabalık bağı kurdu.⁷⁶ Bağdat'ta halifenin vezirlerinin seçildiği Beni Cehir ailesi ile, Rey'de yaptığı gibi, evlilik yoluyla akrabalık tesis etti. Amîdüddeve b. Cehir ile Nizâmülmülk'ün kızı Rey şehrinde evlendiler.⁷⁷ Nizâmülmülk'ün kızının vefatının ardından ibn Cehir, Vezir'in torunuyla evlendi.⁷⁸ Nizâmülmülk, uygulamaları ve atamalarındaki tercihleriyle Büyük Selçuklu devlet yapısındaki Horasan etkisini somutlaştıran kişidir.⁷⁹

Nizâmülmülk devlet içerisinde sahip olduğu konumu korumak ve güçlendirmek amacıyla çok kapsamlı bir yol takip etmiş ve peyderpey hedefini gerçekleştirmiştir. Bunu yaparken uyguladığı en önemli strateji hem merkezi yönetimde hem de taşra teşkilatında kendisine kan, evlilik veya gönül bağıyla bağlı bir devlet adamı kitlesi oluşturmaktır. Ona bu imkân veren ise doğrudan hanedan üyelerinin tercihleridir. Tuğrul Bey ile birlikte kurulmaya çalışılan merkezîyetçi yapıyı anlamlandıramayan hanedan üyeleri taht iddiasıyla birçok mücadeleye girişmişler ve neticesinde cezalandırılmışlardır. Bu isimlerin cezalandırılmaları özellikle geniş Selçuklu coğrafyasındaki şehirlerin yönetiminde yönetici ihtiyacının doğmasına sebep olmuştur. Selçuklu hanedan mensuplarından doğan bu boşluk büyük oranda Nizâmülmülk'ün oğulları ve yine ona bağlı isimlerle doldurulmuştur. Bu durum zaman içerisinde vezir ve yakın çevresinin hem siyasal hem de ekonomik açıdan güç kazanmasını beraberinde getirmiştir. Nizâmülmülk'ün oğulları, torunları ve damatları hem Selçuklu Devleti'nde hem de Abbâsî Devleti'nde üst düzey görevler almıştır.⁸⁰ Ancak bu isimler zaman zaman gerçekleştirdikleri uygulamalarla atanmışlık sınırlarını zorlamışlardır. Özellikle Melikşah'a yakın isimlerle yaşanan sorunlar Sultan ile Nizâmülmülk'ün arasının açılmasına sebep olmuştur.

7. Nizâmülmülk ile Melikşah Arasındaki Gerilimin Arka Planı

20 yıla yaklaşan Melikşah ile Nizâmülmülk ilişkisinde, veziri sultanın gözünden düşürmek isteyenler sebebiyle zaman zaman sorunlar yaşanmış, ancak Nizâmülmülk'ün feraseti, Melikşah'ın da anlayışıyla olaylar büyümeden çözülmüştür.

Sultan ile vezirin arasını açmaya çalışan isimlerden birisi Melikşah'ın nedimi Seyyidü'r-rüesâ Ebû'l-Mehâsin b. Kemâlülmülk Ebû'r-Rızâ olmuştur. Kaynaklara yansıdığına göre sultan ile nedimi arasında çok yakın bir ilişki vardı. Öyle ki, yanına seyrek uğradığında sultan sitemini içeren bir beyit bile yazmıştı. Ebû'l-Mehâsin, muhtemelen bu yakınlığın verdiği cesaretle, Nizâmülmülk aleyhine kulis faaliyetleri yapmış, Nizâmülmülk'ün hazine ve halkın mallarını zimmetine geçirdiğini ve bazı şehir ve köyleri kendilerine tahsis ettiğini iddia etmiştir. Ebû'l-Mehâsin, vezirin görevden el çektirilip yerine kendisinin görevlendirilmesi halinde Sultan'a bir milyon dinar vermeyi teklif etmiştir. Kendisi aleyhine oluşturulmaya çalışılan ortamdaki haberdar olan Nizâmülmülk, sahip olduğu aynî ve nakdî birçok mal ve binlerce kölesinin de katıldığı büyük bir ziyafet düzenlemiştir. Burada ilk olarak Selçuklu hanedanına yaptığı hizmetlerden bahsetmiş ve sergilediği her şeyin asıl sahibinin Sultan Melikşah oldu-

⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 9/67.

⁷⁴ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 73; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/123; Kisai, *Medarisu Nizamiyye*, 50.

⁷⁵ Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 122.

⁷⁶ Râvendî, *Rahatu's-sudûr*, 140-141; Reşîdüddin, *Cami'ut-Tevarih*, 56; Kisai, *Medarisu Nizamiyye*, 54.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/61.

⁷⁸ Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 122.

⁷⁹ Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 113.

⁸⁰ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 60; Râvendî, *Rahatu's-sudûr*, 132; Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri", 71.

ğunu belirtmiştir. Vezirinin söylemlerinden etkilenen Melikşah, Nizâmülmülk aleyhtarı söylemleriyle aklını karıştırmaya çalışan Ebû'l-Mehâsin'in gözlerine mil çekilmesini emretmiş ve Sâve kalesine sürgün etmiştir.⁸¹

Nizâmülmülk'e dair bir diğer şikâyet İbn Behmenyar tarafından gerçekleştirilmiştir. Adı geçen şahıs Sultan Melikşah'a Nizâmülmülk hakkında birtakım şikâyetlerini iletirken İsfahan mültezimliğini yaklaşık 70 bin altına kendi adamlarına verdiğiinden bahsetmiştir.⁸² Ancak onun Nizâmülmülk aleyhine girişimi de sonuçsuz kalmıştır.

Sultan Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un veziri Tâcülmülk Ebu'l-Ganâim'in arzusu Nizâmülmülk'ün yerine geçmekti. Bu doğrultuda ya Nizâmülmülk'ün ölümünü bekleyecekti ya da onun azledilmesini sağlayacaktı. Tâcülmülk ikinci yolu tercih etti. Melikşah'a giderek Nizâmülmülk'ün her yıl suflere, fakihlere ve kurraya 300 bin dinar harcadığını, bu meblağda bir para ile teçhiz edilecek ordunun İstanbul'un fethini dahi gerçekleştirebileceğini söyleyerek Nizâmülmülk'ün devletin gelirlerini boşa harcadığını göstermeye çalışmıştır. O zamana kadar ilme, ilim adamına ve de suflere harcanan paranın devlete getirilerini anlamlandıramadığı anlaşılan Melikşah, Nizâmülmülk'ü çağırarak konunun izahını istemiştir. Nizâmülmülk, "... Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna karşılık sen Allah'ın dinini yüceltmeye çalışan ve onun aziz kitabını hamil olanlara yılda 300 bin dinar sarf etsen çok mudur? Sen askerlerine her yıl onun iki mislini harcıyorsun. Hâlbuki bunların en kuvvetlisinin ve en iyi nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Onlar ellerindeki kılıçlarıyla sadece kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilir. Ben ise sarf ettiğim bu parayla öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki onların duaları ok gibi arşa kadar gider ve Allah'a ulaşmalarına hiçbir şey engel olmaz." Vezirin etkileyici konuşmasıyla duyulan Melikşah, Nizâmülmülk'ün harcamalarının gayesini anlamış ve yaptığı faaliyetleri artırarak devam etmesini istemiştir.⁸³

Kaynakların aktardığı rivayetlerde görüldüğü üzere Melikşah ve Nizâmülmülk ilişkisi birçok badire atlatmıştır. Çalışmamızın başında bahsettiğimiz üzere, belli bir düzlemde devam eden bu ilişkisi 1092 yılına gelindiğinde karşılıklı söylenen ağır sözlerle geri dönüşü olmayan bir yola girmiştir. Burada cevabı aranması gereken en önemli husus, Melikşah'ın daha önce pek çok defa örneklerine şahit olduğu ulu vezirin kendisine şikâyet edildiği durumlarda gösterdiği tavrın dışında bir yaklaşım sergilemesidir. Bu noktada Melikşah'ı durumu anlamak ve *neliğini* araştırmak yerine Nizâmülmülk'ü tehdide sevk eden etkenin tespiti önemli hale gelmektedir.

Sultan ile vezir arasındaki ilişkiyi geren söylem ve olayların iki ana kaynağından bahsedebiliriz. Bunlardan birincisi Sultan'ın Karahanlı soyundan gelen hanımı Terken Hatun'dur. Terken Hatun, birçok Karahanlı soyluna mensup hatunla benzer şekilde, devlet yönetiminde söz sahibi olma arzusu ve öz çocuğunu sultan yapma gayreti içerisindeydi. Arzusunu gerçekleştirebilmesinin tek yolu da Melikşah'ın kararları üzerinde belirleyici olmaktı. Bununla birlikte Nizâmülmülk'ün varlığı ve Melikşah'ın gözündeki konumu bu amacın önündeki aşılması gereken en büyük engeldi. Terken Hatun, hem kurduğu ittifaklarla hem de söylemleriyle sürekli olarak Nizâmülmülk'ü sultanın gözünden düşürmeye çalışıyordu. İkili arasındaki ilişkileri geren diğer nokta, Nizâmülmülk'e yakın isimlerin sergiledikleri umursamaz tavidir. Nizâmülmülk'ün devlet içerisindeki gücünü kendilerine devşirmeye çalışan bazı isimler Sultan'ın otoritesini sorgulatacak davranışlar sergilemişlerdir.

Yaşanan bazı olayları irdelemek bu tespiti yapabileme adına önemli çıkarımlar yapmaya yardımcı olacaktır. Belh ve çevresinin idaresini üstlenen vezirin oğlu Cemalülmülk,⁸⁴ Sultan'ın maskarası Ca'ferek'in Melikşah'ı eğlendirirken babasının taklidini yaptığını ve baş

⁸¹ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/131.

⁸² Sibt, *Mir'atü'z-zaman*, 209-210.

⁸³ Hüseyinî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçûkiyye*, 46; Özeydin, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", 23-24.

⁸⁴ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 73; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/123; Kisai, *Medarisu Nizamiyye*, 50.

başa kaldıklarında babası aleyhine konuştuğunu öğrenince sinirlenerek başkent İsfahan'a gelmiş ve hemen ardından da Ca'ferek'in öldürülmesini emretmiştir.⁸⁵ Ayrıca babasının yerine vezirlik makamına getirileceği iddia edilen İbn Behmenyar isimli bir devlet adamını da yakalayarak gözlerine mil çektirtmiştir.⁸⁶

Başlangıçta özel hizmetinde bulunan bir ismin öldürülmesine ses çıkarmayan Sultan, Cemalülmülk ve Nizâmülmülk ile birlikte Horasan'a gitmiştir. Nişabur'da oldukları sırada ise, Cemalülmülk'ün öldürülmesini emretmiştir.⁸⁷ Esasen hiçbir hükümdarın şahsî hizmetiyle görevli bir ismin kendi sarayında infaz edilmesine sessiz kalması düşünülemez. Böyle bir durumun ortaya çıkaracağı yönetim zafiyetinin, önü alınamayacak hadiselerin baş göstermesine sebebiyet vereceği muhakkaktır. Bununla birlikte bu kararın Nizâmülmülk tarafından asla kabullenilmeyeceği bir gerçektir. Neticede oğlunun öldürülmesinden sonra Nizâmülmülk ile Melikşah'ın yolları ayrılmaya başlamıştır.⁸⁸

Sultan ile vezir arasındaki ilişkileri koparan ve bardağı taşıran olay ise Merv'de gerçekleşmiştir. Merv'in idaresiyle görevlendirilen Nizâmülmülk'ün torunu Osman b. Cemalülmülk'ün, aralarında geçen münakaşadan sonra gençlik heyecanı ve dedesinin nüfuzuna dayanarak Melikşah'ın yakın adamlarından olan ve Sultan tarafından Merv şahneliğine tayin edilen Emir Kodan'ı (Kavdan) yakalatıp hakaret etmiş, sonrasında da hapsetmiştir. Bir süre sonra serbest bırakılan Emir Kodan, Sultan Melikşah'ın yanına giderek yaşananları Sultan'a aktarmıştır.⁸⁹ Şemsülmülk'ün bu hareketi bir süredir gergin olan Melikşah ve Nizâmülmülk arasındaki ilişkilerin iyice sorunlu hale gelmesine yol açmıştır.

İkili arasındaki ilişkinin önceki ilişki biçiminden uzaklaşmasında bir diğer etki de Melikşah'ın olgunlaşması olarak değerlendirilmelidir. Yıllar içerisinde Melikşah, kendisinde doğuştan var olan ve kendisini Selçuklu tahtına taşıyan kutun (divine light/charisma) farkına varmıştır. Kut, genç Melikşah'a sultan olma imkânını vermişti. Şimdi ise Melikşah'ın istediği güç ve iktidardı. Artık Kavurd Bey'in karşısındaki tecrübesiz genç değildi. Geçen yılların kendisini asil kan sahibi bir melikten muktedir bir hükümdara dönüştürdüğüne inanıyordu. Artık ülke yönetiminde gerçek güç sahibinin kim olduğunun gösterilmesi gerekiyordu. Bir anlamda Nizâmülmülk üzerindeki otoritesi onun rüştünü ispat edebileceği bir alan ve "gerçek" hükümdar olmanın göstergesiydi. Bu bağlamda Melikşah'ın ilk adımları idari alanda olmuştur. Yönetim gücünü elinde toplamak isteyen Melikşah, Nizâmülmülk'ün sahip olduğu gücü dengelemek amacıyla birtakım görevlendirmelerde bulunmuştur. Fars bölgesinin veziri Tacülmülk Ebû Ganâim, tuğra divanının başına getirilmiş; Meccülmülk Ebu'l-Fazl Balasani mali işlerin yönetimiyle görevlendirilmiş ve İsfahanlı Sedidülmülk de ordu komutanlığına getirilmişti.⁹⁰

Melikşah ile Nizâmülmülk arasındaki soruna etki eden diğer faktör de değişen nesildi. Yaşı itibarıyla Nizâmülmülk bir önceki kuşağın temsilcisi konumundaydı ve yeni yetişen nesil de artık devlet kademelerinde görev almak ve kendilerini göstermek istiyordu. Tecrübe eksikliğinin verdiği cesaret yeni nesle yapılanları kolay göstermekteydi. Bu bağlamda Melikşah'ın olgunlaşarak devlet işlerinde daha fazla etkin olma arzusuna Nizâmülmülk'ü Sultan'ın gözünden düşürerek sahip olduğu yetki ve makamı elde etmek isteyenlerin girişimleri de eklenince ikili arasındaki ilişki kopma noktasına gelmiştir.

Neticede Nizâmülmülk'ün Melikşah üzerindeki etki gücü, yıllar içerisinde yaşananların erozyonist etkisi ve Sultan'ın muhteris eşi Terken Hatun'un sözleriyle azalmıştı. Hükümdarlığın başında "baba" ve bilge bir isim olarak görülen Nizâmülmülk, artık yaşlı bir isim haline gelmişti. 74 yaşında vefat eden Nizâmülmülk'ün ömrünün son yıllarında fizikî kapasitesi sınırlanmış ve bir bastona dayanarak yürümek zorunda kalmıştır.⁹¹

⁸⁵ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 73-74; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/123.

⁸⁶ M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihî Rolü", *Türkler*, 5/268.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/123-124; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 75; Kisai, *Medarisu Nizamiyye*, 50.

⁸⁸ Kisai, *Medarisu Nizamiyye*, 50.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/205.

⁹⁰ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 61-63.

⁹¹ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 38; Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri", 74.

Sonuç

Nizâmülmülk, önce Alparslan'ın sonra da Melikşah'ın saltanatı sırasında yaklaşık 30 yıl kesintisiz bir şekilde Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirliğini yapmıştır. Melikşah'ın, özellikle iktidarının ilk yıllarında, zamanının çoğunu devlet işleri yerine av vb. faaliyetlerle geçirmesi ve Nizâmülmülk'e verdiği "sınırsız" ve "denetimsiz" yetkiler vezire fiili bir hükümdarlık yolu açmış ve onu devlet yönetiminde daha fazla söz sahibi yapmıştır.

Nizâmülmülk de, devlet kademesinde görev alan aile bireyleri, ilişki içerisinde olduğu âlimler, kendi ordusu ve emirleri ile bir güç odağı haline gelmiştir. Bunun sonucunda Nizâmülmülk, 11. yüzyılın son çeyreğinde rakipsiz bir şekilde Büyük Selçuklu siyasetinin en etkin figürü, Selçuklu yönetimini ve politikalarını belirleyen isim ve Selçuklu tarihinin en önemli olaylarında karar mercii olmuş ve sonuçta Selçuklu tarihine damga vurmuştur. İbnü'l-Esîr, Fatımî veziri Bedr el-Cemalî'nin kendisi için kullandığı sayısız lakabı kaydettikten sonra sadece Mısır'a hâkim olan bir devletin veziri bu kadar lakap kullanıyorsa Nizâmülmülk'ün "ilah"lık iddiasında bulunması gerekirdi diyerek hem Selçuklunun azametini hem de Selçuklu devletinde Nizâmülmülk'ün yerini göstermektedir.⁹²

Selçuklu yönetimindeki Nizâmülmülk etkisi o kadar büyük ve derindir ki onun hayatından bahsedilirken kendisi bir hükümdar gibi anlatılır. Bu anlatım şeklinin en net görülebileceği örneklerden birisi İbnü'l-Adîm'de geçmektedir. Onun aktardığı kayıt şu şekildedir:

"...Eski devlet içindeki çekişmeler ve beğenilmeyip yerilen tutum ve davranışlar devri artık sona erdi. Allah, kendi sırrının iç yüzünü Nizâmülmülk'ün devletinde gösterdi. Bunun sonucunda Allah, Nizâmülmülk'e, iyi işler yapmayı, zulüm, şiddet, şüphe ve huzursuzluğu ortadan kaldırmayı, tebaasının işlerine iyi bakmayı, adalet ve insaf kurallarına göre tebaaya yapılacak muameleleri değerlendirmeyi, işleri kontrol altına almayı nasip eyledi. Böylece durum düzeldi. Divanlar en iyi biçimde düzenlendi ve ülkenin her tarafı adalet ve insaf eserleriyle süslendi. Nizâmülmülk, yetkililerin en yetkilisi, yöneticilerin en adaletlisi olan bir yöneticidir. Ülke içinde yaşam düzene girdi, ticaret normalleşti, yollar kalabalıklaştı, fitne ve fesat ehli azaldı..."⁹³

Bu tanımlama tam anlamıyla bir hükümdar tanımlamasıdır. Özellikle "Nizâmülmülk'ün devletinde" ifadesi bu bağlamda son derece önemlidir. Devlet, onu yönetenin şahsında hanedan üyelerine aittir. Devletin kurucusunun ismiyle anılmasının sebebi de budur. Genel devlet isimlendirmesinin yanı sıra hükümdarların saltanatları sırasında devlet onların adıyla da anılabilir.⁹⁴ Bununla birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nde Nizâmülmülk'ün isminin hükümdarlardan önce zikredilmesi hiyerarşik açıdan sorunlu olduğu gibi hem hükümdarın hem de vezirin ve de onların yanında olanların kendilerini konumlandırmaları noktasında birtakım sorunlara yol açabilir.

Nizâmülmülk'ün mektubunda taç ile diviti birbirine bağlamasının arka planını her iki ismin vefatının ardından devletin içerisine düştüğü kaotik durumdan anlamaktayız. Hem Melikşah'ın tahtı dolduracak olgunlukta bir çocuğunun olmaması hem de Nizâmülmülk'ün kurmuş olduğu düzenin bozularak ona yakın isimlerin bir anda devlet kademelerinden uzaklaştırılması idari boşluğun oluşmasına yol açmıştır. Sonuçta Büyük Selçuklular, devletin temelini derinden sarsan iktidar mücadeleleriyle boğuşmuş ve doğu İslam dünyası da Haçlı saldırıları karşısında savunmasız kalmıştır.

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 10/673-674.

⁹³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 41.

⁹⁴ Alparslan'ın devleti veya Melikşah'ın devleti gibi.

Kaynakça

- Ahmed b. Mahmud. *Selçuk-nâme*. çev. Erdoğan Merçil. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977.
- Âvî, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza. *Tercüme-i Mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi*. ihtimam Abbas İkbâl. Tahran: Şirket-i Sihami, 1328hş.
- Bündârî, El-Feth Ali b. Muhammed. *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. çev. Kivameddin Burslan. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Farisî, Ebu'l-Hasan Abdulgafir b. İsmail Abdülgafir, *el-Halkatü'l-ula min Tarihi Nisabur*. Kum: Cemaatü'l-Müderisin, 1982.
- Guedy, David Durand. *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*. New York: Routledge, 2010.
- Hüseyinî, Sadreddin Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır. *Ahbâru'd-Devleti's-Selçükiyye*. çev. Necati Lugal. Ankara: TTK Basımevi, 1943.
- İbnü'l-Adîm. *Bugyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb*. haz. Ali Sevim. Ankara: TTK Basımevi, 1982.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülük ve'l-Ümem*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1359h.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kamil fi't-Tarih*. Beyrut: Dâru Sadır, 1966.
- İbnü'l-İbrî, Ebû'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna. *Abû'l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: TTK, 1999.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Alparslan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/526-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kesik, Muharrem. "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-Mülk." *Selçuk University Journal Of Seljuk Studies* 8 (2018): 55-83.
- Kisai, Nurullah. *Medarisu Nizamiyye ve te'sirat-i ilmi ve ictimai-yi an*. Tahran: Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1374.
- Köymen, Mehmet Altay. "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihi Rolü". *Türkler*. 5/265-270. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Ocak, Ahmet. "Nizamülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı". *Selçuk University Journal Of Seljuk Studies* 8 (2018): 33-53.
- Mâferrühî, Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahanî. *Kitabu Mehâsin-i İsfahan*. ed Seyyid Celaeddin el-Hüseyin Tahranî. Tahran: Matbaa-i Meclis el-Millî, ts.
- Merçil, Erdoğan. *Kirman Selçukluları*. Ankara: TTK Basımevi, 1989.
- Mevdûdî. *Selçuklular Tarihi*. çev. Ali Genceli. İstanbul: Hilal Yayınları, 1971.
- Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hândşâh. *Ravzatü's-safâ*. Tahran: 1339/1960.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah. *Câmiu'd-Düvel*. çev. Ali Öngül. İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Hizmetleri." *Selçuk University Journal Of Seljuk Studies* 8 (2018): 1-31.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Güneş Ülkesi Horasan*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2012.
- Piyadeoğlu, Cihan. "Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi." *Selçuk University Journal Of Seljuk Studies* 8 (2018): 124-135.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Rahatu's-Sudür ve Ayetü's-Surur*. ed. Muhammed İkbâl. Tahran: Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1985.
- Reşidüddin, Fazlullah. *Cami'ut-Tevarih*. Edited by Ahmed Ateş. Ankara: TTK Basımevi, 1960.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi, Ebû'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu. *Mir'atü'z-zaman fi tarihi'l-a'yan*. haz. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968.
- Sübkî, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi. *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-kübra*. haz. Mahmûd Muhammed Tanahi and Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1383/1964.
- Sümer, Faruk. "Kutalmış", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26, 480-481. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Terzioğlu, Arslan. "Bîmâristan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/163-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- ez-Zehabî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984.